

AZƏRBAYCANDA NƏŞRİYYAT VƏ KİTAB TİCARƏTİ BIBLIOQRAFIYASININ YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının əsas məqsədi çap əsərlərinin nəşri və satışı haqqında oxuculara müntəzəm və məqsədyönlü məlumatlar verməkdən ibarətdir. Azərbaycanda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının ilk nümunələri XX əsrin əvvəllərində özünü mətbuat səhifələrində verilən müxtəlif elanlarda, biblioqrafik siyahılarda biruzə vermişdir. Əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən “Hümmət”, “Təkamül”, “Molla Nəsrəddin” və s. kimi qəzet və jurnalların səhifələrində vaxtaşırı bu cür informasiyalara rast gəlinirdi. Bəzi nəşrlər daha irəliyə gedərək kitablara annotasiyalar verirdi. Mətbuat səhifələrində dərc edilmiş bu tipli materiallarda mütəşəkkillik deyil, pərakəndəlik daha çox idi. Lakin bu mənbələr nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının ilk nümunələri kimi əhəmiyyət daşıyırlar. Dövrün nüfuzlu nəşrlərindən olan “Məktəb” jurnalı da öz səhifələrində bu cür materiallara yer ayırmışdır. Jurnalın 1912-ci ildə nəşr edilmiş 10-cu nömrəsində “Aşağıdakı kitablar çapdan çıxdı” başlığı altında elan verilmiş və 5 adda kitabın biblioqrafik təsviri və qiyməti göstərilmişdir(4.s.49). Bu tipli elan və biblioqrafik siyahılara “Molla Nəsrəddin” jurnalında da rast gəlinir. Jurnalın 1908-ci il 22-ci nömrəsində verilən elanda yazılır: “Təzə açdığımız kitab dükənində aşağıda adları yazılan kitablar satılmaqdadır:

- 1.Səyahətnameyi-İbrahim bəy.
- 2.Tərcümeyi Məsnəvi-Şərif.
- 3.Mirzə Mülküm xanın kitabı.

Elanın sonunda kitabların satıldığı mağazanın ünvanı və qiyməti göstərilmişdir(7.s.8). Jurnalın 1909-cu il 9-cu nömrəsində “İdarəmizdə satılan kitablar” başlığı altında verilən elanda isə 30-a yaxın ədəbiyyatın siyahısı verilmişdir. Burada təsvir olunmuş kitablar qiraət və dərs kitabları olmaqla 2 hissəyə ayrılmışdır(4.s.48). Jurnal kitabları təbliğ etmək üçün o qədər cəlbədicə məlumatlar verirdi ki, hər bir kitab həvəskarı, kitab müştərisi həmin kitabları əldə etməyə tələsirdi. Məsələn jurnalın 1908-ci il 29-cu nömrəsindən oxuyuruq: “Şkollarda, məktəblərdə və külfətdə təlim etmək üçün Bakı müəllimlərindən 6 nəfəri türk dilində “İkinci il” adlı qiraət kitabı tərtib ediblər. Bu kitab “Qeyrət” mətbəəsində çap olunub. Kitabın tərtibi: 113 hekayə, 50-yə qədər şəkil ki, bəzisi Qafqaz müsəlmanlarının həyatından götürülüb; imla və inşanı öyrətmək üçün 50-yə qədər yazı dərsləri; kitabın sonunda çətin sözlərin lüğəti və bir çox üsuli-tədrisə dair məsələlər. Müəllimlərə və kitab satanlara fərq qoyulacaq”(6.s.8). Göründüyü kimi bu elanda müştəri-ləri kitabı əldə etməyə həvəsləndirən informasiyalar, o cümlədən kitabın məzmununu açmağa yönəlmiş məlumatlar verilmiş, kitab haqqında ilkin təsəvvürlər yaradılmışdır.

Mətbuat səhifələrində verilən bu tipli yazılar nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının ilk nümunələri olsalar da əsaslı nümunələri deyil. Azərbaycanda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının əsaslı şəkildə yaranması Orucov qardaşlarının fəaliyyəti dövrünə, inkişaf və formalaşması isə Sovet dövrünə aid edilir.

Nəşr etdikləri kitabları yaymaq, həmin kitablar haqqında oxucuda dolğun informasiya yaratmaq məqsədilə Orucov qardaşları tərəfindən 1912-ci ildə “Bəradərani Orucov kütubxanasının əsamül-kütubu” adlı kitab ticarəti kataloqu nəşr edildi. Bu kataloq Azərbaycanda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının ilk əsaslı nümunəsidir. Kataloqun I buraxılışı 1912-ci ildə 40 səhifədə, II buraxılışı

1913-cü ildə 48 səhifədə, III buraxılışı isə 1914-cü ildə 58 səhifədə çap edilmişdir.

1912-ci ildə nəşr edilmiş ilk kataloqun girişində onun məqsəd və vəzifələri izah olunmuş, onun məzmununu açmağa yönəlmiş yazı verilmişdir. Yazı “Bir-iki söz” başlığı altında verilmişdi. Yazıda deyilir: “Möhtərəm camaatın oxumağa və mütaliyəyə olan həvəslərini görüb açmış olduğumuz kütubxanənin üzərinə bu il bir çox yeni kitablar əlavə etməklə “Əsamül-kütubu” təb və nəşr edirik”(3.s.3). Daha sonra isə ticarətin şərtləri izah edilir, kitabları necə əldə etməyin yolları göstərilir.

Kataloqda kitablar ayrı-ayrı sahələr üzrə qruplaşdırılaraq cədvəl şəklində tərtib edilib. Cədvəl 3 bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə kitabın adı, ikinci bölmədə müəllifin və ya tərcümə edəninin adı, üçüncü bölmədə isə kitabların qiyməti göstərilib. Kitablara müəyyən qədər biblioqrafik təsvirlər verilib, lakin biblioqrafik təsvirlərin tərtibində vahid qayda gözlənilməyib, təsvirlər pərakəndə şəkildə aparılıb. Kataloqun çatışmayan cəhətlərindən biri də xarici ədəbiyyatdan tərcümə edilmiş əsərlərin təsvirində olan qüsurlardır. Tərcümə olunmuş əsərlərin müəllifləri və orijinalın dili haqqında çox hallarda məlumat verilməyib. Kataloqda birinci olaraq “Dini kitablar” başlığı altında kitablar təsvir edilib. Bu bölmədən olan kitabların biblioqrafik təsvirinə nümunə olaraq aşağıdakı kitabın təsvirinə baxaq:

“17 Ramazan-İslam tarixinə mənsub olan bir kitabdır. Bu kitab “İslam tarixi” silsiləsinin 4-cü hissəsidir. Burada İmam Əlinin xilafəti zamanı vaqə olan hadisələr, İmam Əlinin qətlə əhatə olunub. 374 səhifədən ibarət olub, qiyməti 1 manat 75 qəpikdir”(3.s.7).

Göründüyü kimi burada kitaba annotasiya verilib, lakin biz bunu bütün kitabların təsviri haqqında söyləyə bilmərik. Kataloqun növbəti bölməsi “Roman və hekayə kitabları” adlanır. Bölmədə Azərbaycan və xarici ədəbiyyatdan olan kitabların təsviri verilmişdir. Digər

başlıqlar “Teatro kitabları”, “Qiraət kitabları”, “Təlim kitabları”, “Əsar kitabları”, “Lüğətlər” və s. adlanır. “Teatro kitabları” adlanan bölmədə verilmiş əsərlərin adı, müəllifi və qiyməti ilə bərabər əsərin neçə pərdədən, məclisdən və şəkildən ibarət olduğu da göstərilib. “Qiraət kitabları” adlanan bölmədə kitabın hansı sinif şagirdləri üçün nəzərdə tutulması göstərilib. “Əsar kitabları” bölməsində müxtəlif şeir kitabları ilə yanaşı bu gün artıq biblioqrafik göstəricinin bir növü kimi qəbul edilən təzkirələr haqqında da məlumatlar var. Kataloqun son səhifəsində yenidən çapdan çıxması göstərilən Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” və “Əsli və Kərəm” əsərləri haqqında məlumatlar verilmişdir.

Kataloqda köməkçi göstəricilərin verilməsi isə müsbət hal kimi qiymətləndirməlidir. Vəsaitdə aşağıdakı köməkçi göstəricilər verilib:

- Sərlövhələrin əlifba göstəricisi;
- Tərcüməçilərin əlifba göstəricisi;
- Naşirlərin əlifba göstəricisi;
- Müştərək müəlliflərin əlifba göstəricisi.

Bu kataloqu həmin dövrdə nəşr edilən digər kataloqlardan, göstəricilərdən fərqləndirən xüsusiyyət yalnız onun kitab ticarəti xarakterli olması deyil. Bu fərq özünü dil baxımından da göstərir. Həmin dövrdə nəşr edilmiş bütün kataloqlar rus dilində olmuşdur. Bu kataloq isə Azərbaycan dilindədir və bilavasitə Azərbaycandilli oxuculara istiqamətlənmişdir. Kataloq eyni adla 1913 və 1914 –cü illərdə də nəşr edilmişdir. Kataloq getdikcə təkmilləşdirilmişdir. Əvvəlki kitablar saxlanılmaqla bərabər yeni çıxan kitablar da kataloqa əlavə edilmiş, təsvirlərdə olan natamamlıq aradan qaldırılmışdır. Kataloqda bəzi kitabların məzmununa uyğun illüstrasiyalar da yerləşdirilmişdir.

Bəhs olunan dövrdə çap edilən daha bir kitab ticarəti xarakterli kataloq “Gəncə Mədrəsə Kitabxanasının kataloqu” adlanır. 1912-ci ildə nəşr edilmiş vəsaitdə kitablar “Dini

kitablar”, “Ədəbiyyata dair mənzum əsərlər”, “Romanlar və kiçik hekayələr”, “Lüğətlər” və s. başlıqlarda qruplaşdırılmışdır (5). Kataloq tərtibat baxımından Orucov qardaşlarının kataloqundan geridə qalır. Vəsaitdə heç bir kitaba annotasiya verilməyib, təsvirlər natamamdır. Baxmayaraq ki, kataloq kitab ticarəti xarakteri daşıyır, amma, bir çox kitabların qiyməti göstərilməyib.

Azərbaycanda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının inkişafının ikinci mərhələsi sovet dövrünə aiddir. Əgər Sovet dövründən əvvəl bu işlə ayrı-ayrı şəxslər pərakəndə şəkildə məşğul olurdusa, sovet dövründə bu iş mütəşəkkil şəkildə dövlət tərəfindən həyata keçirilmişdir. Sovet Azərbaycanında bu işin həyata keçirilməsinə Azərbaycan rəhbərlik edirdi. Azərbaycan tərəfindən ilk belə kataloq 1924-cü ildə buraxılmışdır. Vəsait “Azərbaycanın kitab ticarəti qismi əxbəri” adlanır. Həmin kataloqda kitablar ayrı-ayrı elm sahələri üzrə qruplaşdırılaraq cədvəl şəklində verilmişdir. Materialların biblioqrafik təsviri mükəmməldir. Kataloqun əsas nöqsanı köməkçi aparatla təchiz olunmamasıdır. Vəsaitdə kitablar aşağıdakı başlıqlar altında qruplaşdırılıb:

1. Qiraət və teatro kitabları;
2. Ali-siyasi, maarif işlərinə dair kitablar;
3. Cocuq ədəbiyyatına aid kitablar;
4. Plakatlar və afişalar;
5. Məcmuələr;
6. Bu yaxınlarda çapdan çıxacaq kitablar(1).

Azərbaycan tərəfindən tərtib edilən digər bir kitab ticarəti xarakterli kataloq isə 1926-cı ildə “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” adı altında buraxılmışdır. Vəsaitdə əsasən tədris ədəbiyyatına dair, müəyyən qədər isə ictimai-siyasi, elmi, texniki, bədii və s. sahələrə dair kitablar təsvir edilmişdir. Kitabların təsviri onların adından, müəllifindən, nəşr ilindən, qiymətindən və s. məlumatlardan ibarətdir. Vəsaitdə tədris ədəbiyyatı aid olduğu məktəbin tipinə görə üç bölmədə qruplaşdırılmışdır.

Azərnəşrin birinci kataloqu ilə müqayisədə bu kataloqun həcmi xeyli böyükdür. Kataloqun həcminin böyük olması Azərnəşrin çap məhsullarının ildən-ilə çoxalması ilə izah oluna bilər. Bu vəsaitdə 217 adda kitabın biblioqrafik təsviri verilmişdir. Azərnəşrin bu cür vəsaitlər buraxması ənənə halını almışdır və uzun bir dövrü əhatə etmişdir.

Sovet dövründə kitab ticarəti xarakterli vəsaitlərin buraxılması ilə yalnız Azərnəşr məşğul olmurdu. 1926-cı ildə "Bakı fəhləsi" nəşriyyatı tərəfindən eyni adlı kataloq nəşr edilmişdir. Kataloq 24 səhifədən ibarətdir və 1200 tirajla rus və Azərbaycan dillərində nəşr edilmişdir. Kataloq 1922-ci il oktyabr ayının 1-dən 1926-cı il mart ayının 1-nə qədər olan dövrdə nəşr edilmiş kitabları əhatə edir. Vəsaitdə kitablar 4 başlıq altında qruplaşdırılmışdır (2). 1926-cı ildə daha bir kitab ticarəti xarakterli kataloq Dövlət Nəşriyyat Komitəsi tərəfindən buraxılmışdır. Vəsait "Yeni türk əlifbası ilə çıxan kitabların kataloqu" adlanır. Kataloqda kitabların təsviri mükəmməl verilmişdir.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının inkişaf etdirilməsi üçün dövrü mətbuatın da rolu müəyyən dərəcədə olmuşdur. "Bakinskiy raboçi" və "Vışka" qəzetləri öz səhifələrində ardıcıl olaraq bu tipli yazılar dərc edirdi. "Bakinskiy raboçi" qəzetinin birbaşa kitabların təbliği ilə məşğul olan "Kitablar aləmində" adlı rubrikası vardı.

Kataloqların, bülletenlərin nəşrindən sonra 1935-ci ildən başlayaraq nəşriyyatlar tərəfindən illik tematik planlar tərtib olunmağa başlandı və sifarişlər onun əsasında ödənilirdi. 1936-cı ildən isə sifarişlər üçün blanklar tərtib edilməyə başlandı. Həmin blankların iki növü olmuşdur və müvafiq olaraq çoxtirajlı və aztirajlı kitabları əhatə etmişdir. Lakin nə tematik planlar nə də blanklar tələbatı tam ödəmədiyindən 30-cu illərin sonu, 40-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq yenidən kataloqların nəşri geniş

vüsət aldı. 1938-ci ildə nəşr edilmiş bu tipli vəsaitlərdən biri "1938-ci il üçün qəzet və jurnalların kataloqu" adlanır. Kataloqun əvvəlində mətbuat orqanlarına abunə qaydaları izah edilir. Azərbaycan və rus dillərində tərtib edilmiş bu kataloqda mətbuat orqanları 3 bölmədə qruplaşdırılıb:

1. Respublika və Bakı qəzetləri;
2. Respublika jurnalları;
3. Rayon mətbuatı

Kataloqda göstərilən nəşrlərin biblioqrafik təsviri onların adı, dili, dövrüliyi, abunə qiyməti, xırda satışda tək nüsxə ilə qiymətindən ibarətdir və bütün bunlar cədvəl şəklində göstərilib.

1940-cı ildə nəşr olunmuş "Uşaq ədəbiyyatı" kataloqu da əhəmiyyətli bir nəşrdir. Kataloqda müxtəlif dövrlərdə nəşr olunan 92 adda kitab və kitabçada toplanmış çoxlu sayda nağıl və hekayələrin siyahısı və qısa annotasiyası verilmişdir. Hər bir nağıl və hekayənin hansı sinif şagirdləri üçün uyğun olduğu göstərilib. 1940-cı illərdə Azərkitab tərəfindən də bir neçə kataloq buraxılmışdır. Azərkitabın çap etdiyi ən böyük kataloq "Nizami Gəncəvinin yubileyi üçün nəşr edilmiş kitabların kataloqu" adlanır və 1941-ci ildə nəşr edilmişdir. Kataloqda kitablar 2 başlıq altında qruplaşdırılıb. Birinci başlıqda N.Gəncəvinin öz əsərləri, ikinci başlıqda isə N.Gəncəvi haqqında yazılmış kitablar təsvir edilib.

Nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyasının inkişafının ikinci mərhələsi II Dünya müharibəsindən sonraya aid edilir. Bu mərhələ növbəti məqaləmizdə geniş şəkildə əhatə olunacaqdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçdiyimiz müasir dövrdə Azərbaycanda nəşriyyat və kitab ticarəti biblioqrafiyası dövrün reallıqlarına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Ötən dövr ərzində bu sahədə qazanılmış uğurlu təcrübədən istifadə etmək də faydalı nəticələr verə bilər. Eyni zamanda müxtəlif dövrlərdə nəşr edilmiş kitab ticarəti xarakterli vəsaitlərin

qiymətli mənbələr olduğunu nəzərə alaraq onlara diqqət artırılmalıdır. Bu mənada ölkəmizdən kənar da ayrı-ayrı kitabxanalarda saxlanılan həmin vəsaitlərin fotokopiyalarının çıxarılıb gətirilməsi, respublikamızın ayrı-ayrı kitabxana və arxivlərində olan və demək olar ki, çox hissəsi yararsız hala düşən həmin nadir vəsaitlərin yenidən nəşr edilməsi vacib məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. *Azərnəşrin ticarət qismi əxbəri.*-B.:Azərnəşr,1924.-24s.
2. *Bakı Fəhləsi.*-B.:Bakı Fəhləsi,1926.-24s.
3. *Bəradərani Orucov Kütubxanasinin Əsamül-Kütubu.*-B.:Orucov Qardaşlarının Elektrik Mətbəəsi,1912.-40s.
4. *Əsədullayev A.M. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kitab ticarəti bibliografiyası//ADU-nun elmi əsərləri: Kitabxanaşünashq və bibliografiya ser.*-B.:ADU,1974.-№2.-S.46-51.
5. *Gəncə Mədrəsə Kitabxanasının kataloqu.*-B.:Orucov qardaşlarının Elektrik Mətbəəsi,1912.-12s.
6. *Molla Nəsrəddin.*-1908.-№2.
7. *Molla Nəsrəddin.*-1908.-№ 22.

Аламдар Байрамов

БИБЛИОГРАФИЯ ИЗДАНИЯ И ТОРГОВЛИ КНИГАМИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ.

РЕЗЮМЕ

Первые примеры библиографии издания и торговли книгами появились в конце XIX и в начале XX-их веков на страницах газет и журналов. Это развитие относится к эпохе деятельности братьев Оруджовых, а формирование относится к Советской эпохе.

Статья посвящена этой проблеме.